

ТЕОРІЇ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Актуальність теми даної наукової статті обумовлена перш за все активною трансформацією політичної, економічної, правової та соціальної систем на демократичних засадах і приведенням їх у відповідність до світових стандартів. Домінуючі теорії права власності досі є не розробленою в цивілістичній доктрині проблемою, у національному законодавстві існують прогалини щодо врегулювання питань відносно принципів набуття, здійснення та захисту права власності. Суперечності чинного законодавства зумовлюють невизначеність правового становища власників. Це не завжди дає можливість визначити, хто з них має право на здійснення повноважень власника, хто повинен нести цивільно-правову відповідальність, тягар власності та пов'язані з ним обмеження. Теоріям права власності приділяли увагу у своїх наукових роботах, зокрема, дисертаційних, К. Альчієв, М. Беляєва, В. Борденюк, Л. Віткявічус, А. Глушецький, Є. Додіна, Н. Ісаєва, В. Качанова, Г. Кудрявцева, Г. Ковальова, О. Масляєв, В. Мельников, М. Примуш, Є. Слепньов, О. Соловійов, Ю. Юдін.

Диференціація теорій права власності дасть змогу, по-перше, виробити інструментарій для їх подальшого використання та визначення їх місця в системі права власності України, підстав виникнення, суб'єктів. По-друге, це дасть змогу відмежувати дане поняття від суміжних категорій, що, у свою чергу, запобігатиме пов'язаним із цим негативним наслідкам.

Розгляд теорій походження власності слід почати з **теологічної теорії**, яка виникла в епоху Середньовіччя. Традиційно

одним із найяскравіших прихильників теологічної теорії походження права власності вважається Фома Аквінський. У його працях немає окремого вчення про власність та її походження, але це питання прослідковується при обґрунтуванні та філософському поясненні інших категорій та понять. Фома Аквінський будь-яку діяльність людини, держави, пов'язував з діяльністю Бога, і свідченням цього є його твердження, згідно з яким Бог є першопричиною всього, в тому числі людського буття та людських дій [1, с. 438].

Цілком можливо, на той час ця теорія була актуальною і могла пояснити та поповнити певну потребу в обґрунтуванні феномену власності. Але в умовах сьогодення вона може розглядатися лише як елемент гносеології історичного вчення про власність.

Наступною теорією походження права власності є **трудова теорія**, прихильниками якої були такі видатні вчені, як Дж. Локк, Вольтер, А. Сміт, І. Льїн, які дали її змістовне обґрунтування. Сутність даної теорії полягає в тому, що лише праця людини є основою набуття власності. Чим більше людина працює, тим більше власності вона отримує. Підвищення продуктивності праці, застосування машин та механізмів приводить до того, що особа не лише примножує свою власність, а переходить від безпосереднього виробника матеріальних благ до керівника, менеджера, який контролює працю вже інших осіб.

Визначаючи місце власників у державі та суспільстві, Дж. Локк розглядав цю групу як основу суспільного життя держави, що більш за все була зацікавлена в

переході до громадянського стану. Власність як стан привласнення майнових благ передує державі і становить реалізацію природного права. У розробці трудової теорії Дж. Локк надавав домінуючого значення приватній власності, яка не зводилася до речей чи суми матеріальних благ, а є цілісністю, яка поєднує в собі одночасно життя, волю і майно людини, яка «має владу ... охороняти свою власність, тобто життя, свободу і майно» [2, с. 63–65].

І. Льїн зазначав, що «тіло людини – це річ, що знаходиться серед інших речей і потребує їх. Для того щоб жити, людина повинна займатися цими речами, пристосовувати їх до своїх потреб, віддавати їм свій час, працю (тілесно–м'язову, нервово-душевну і споглядально-духовну), вдосконалювати їх, вкладати в них себе і свої цінності» [3, с. 123].

Важливе значення у філософському та правовому обґрунтуванні власності має **договірна (мінова) теорія** власності. Цілком справедливо її основоположником та найбільш яскравим представником вважається Г. В. Гегель. Обґрунтовуючи власність, Г. В. Гегель висловлював думку про те, що «вихідною точкою права є воля, яка вільна; так що свобода становить її субстанцію і визначення, й система права є царством здійснення свободи» [4, с. 67]. Далі вчений розвиває думку: «щоб не залишитися абстрактною, вільна воля повинна передусім дати собі наявне буття, і першим суттєвим матеріалом цього буття є речі, інакше кажучи, зовнішні предмети. Цей перший вид свободи і є тим, який ми визначаємо як власність» [4, с. 94].

Досліджуючи категорію власності, Г. В. Гегель розмежує володіння та власність. Володіння зовнішнім актом, необхідним для реалізації власності, коли безгосподарний стан речі приводить до господарювання нею, що означає «передбачала ставлення до інших» [4, с. 109]. При заволодінні особою, виявляючи волю, встановлює зв'язок з іншими суб'єктами, через що суб'єктивність ставлення до речі переходить в об'єктивність.

У Г. В. Гегеля договір як взаємодія волі

протилежних суб'єктів створює право власності, яке до цієї взаємодії ще не розгорнулося та не існує, що свідчить про те, що вчений пов'язує власність виключно з обміном та договором як способом його реалізації (обміну).

Цей же вчений розглядає договір як опосередковану форму власності. «Особа, відрізняючи себе від себе, ставиться до іншої особи, й обидві володіють одна для одної наявним буттям тільки як власника. Їх у собі суцільна тотожність отримує існування через перехід власності одного власника у власність іншого, за наявності спільної волі та збереження їх права – в договорі» [4, с. 99].

К. Скловський, аналізуючи вчення Гегеля та розглядаючи договір як форму власності, у якому власність виявляється як безспірна та досконала, протиставляє договору захоплення зовнішнє володіння, яке завжди певною мірою не визначене та недосконале [5, с. 47]. К. Скловський дає визначення терміна «договір»: «договір – це відносини, сутністю яких є взаємне визнання іншого абсолютним власником його майна як передумова вступу з ним у відносини обміну (тому що неможливо обмінюватися з тим, кого я не вважаю власником)» [5, с. 50].

Договірна теорія власності, незважаючи на тривалість її існування, не втрачає свого значення і сьогодні, про що свідчить те, що позитивне (писане) право походження власності пов'язує з обміном власниками належними їм матеріальними благами, оскільки «найбільш досконалим доказом власності і є непорушний ланцюг угод із придбання речі, а не її виробництво ... яка потребує посилення договором» [5, с. 49].

Заслуговує уваги також **психологічна теорія** власності. В її основу покладена воля та свідомість людини як чинники, що зумовлюють встановлення та існування зв'язку особи та певного матеріального об'єкта. Ця теорія базується на ставленні осіб до речей як до власних чи до чужих.

Одним із представників цієї теорії є вчений-філософ дореволюційної Росії В. Ерн. Основною передумовою існування

власності він вважав психіку людини. «Існуюча ознака власності «моє» на противагу будь-якій іншій зумовлюється не цими зовнішніми умовами, а психічним моментом, «присвоєнням», внутрішнім встановленням межі, кордону і перешкод іншого», – говорив В. Ерн [6, с. 197]. Це означає, що зовнішні фактори як явища об'єктивної реальності не визначають приналежності речей одним та їх відчуженості іншим. Усвідомлення «свого» та «чужого», окрім цього, змушують поважати власність іншого і не посягати на неї. Це означає, що власність існує доти, доки людина вважає матеріальні блага своїми та бажає їх мати. Відсутність усвідомленості приналежності речей і небажання ними володіти призводить до розпорошення поняття власності.

Однією з найбільш відомих та досліджених є **матеріалістична теорія** власності. Її прихильниками були та залишаються ряд вчених як радянського періоду, так і сучасної України. Біля витоків розробки цієї теорії були К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, через що саме вона за часів існування Радянського Союзу вважалася панівною та отримувала всебічний розвиток. Це, у свою чергу, зумовило те, що і до сьогодні більшість вчених при обґрунтуванні походження власності притримуються саме матеріалістичної теорії, хоча існує тенденція до вивчення та розробки інших теорій.

Основу матеріалістичної теорії становить постулат, що власність – це історично зумовлена суспільна форма розподілу (привласнення) матеріальних благ, що відображає суспільно-виробничі зв'язки між людьми в процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання.

Проте відомо, що володіти та користуватися річчю може і невластник, тому слушно зазначає Ч. Азімов, говорячи, що ставлення особи до речі як до своєї можливе лише в тому разі, коли інші особи ставляться до цієї речі як до чужої, а фактичне володіння річчю особою може здійснюватися лише при усуненні від такого панування інших осіб, які відповідно ставлять-

ся до цього і визнають та відчувають себе сторонніми відносно цієї речі [6, с. 193]. Звідси другий аспект економічних стосовно власності визначається як відносини власності між людьми з приводу речей, у яких усі інші особи (невласники) визнають приналежність речі конкретній особі (власнику) й одночасно ставляться до тієї ж речі як до чужої, через що змушені утримуватися від посягання на річ та не заважати власнику вільно нею володіти, користуватися та розпоряджатися.

Саме так яскраво проявляється полярність відносин власності, у яких власнику речі як центру відносин, з одного боку, належить право на здійснення з річчю будь-яких не заборонених законом дій, а з іншого – обов'язки невизначеного, неперсоніфікованого кола осіб щодо утримання від посягання на цю ж річ. Економічні відносини власності для їх стабільності та непорушності закріплюються правом як усезагальним нормативним регулятором суспільних відносин і таким чином права форма відносин власності визначається їх економічним змістом [4, с. 477].

Економічний зміст власності, знову ж таки, має два полюси. З одного боку, власність – це благо, яке виражається в тому, що присвоєна річ здатна задовольняти власні потреби суб'єкта (що в першу чергу характерно для натурального виробництва); обмінюватися та задовольняти потреби інших, що супроводжується позитивним економічним змістом для власника; застосовуватися у виробництві і присвоєнні нових матеріальних та нематеріальних благ. Але водночас володіння покладає на власника і тягар утримання майна. Це положення прямо закріплене в ч. 3 ст. 12 Конституції України, де вказується, що власність зобов'язує і не може використовуватися на шкоду людині та суспільству.

Тягар власності виражається в необхідності постійно підтримувати належний стан об'єктів власності, їх охорони та ремонту, необхідності відповідати за боргами, якими обтяжене майно, сплачувати податки та збори, і врешті-решт – не пося-

гати на майно іншого власника та своїм володінням не заважати йому здійснювати право власності.

До матеріалістичної теорії певною мірою подібна **соціально-аксіологічна теорія** власності, яка була розроблена М. Алексєєвим. Ця теорія спирається на догму, за якою «власність є соціальним явищем ... у тому глибинному значенні, що поняття власності логічно включає припущення певного соціального зв'язку, без якого про власність не можна мислити взагалі» [6, с. 360]. М. Алексєєв висуває припущення про те, що об'єктами власності можуть бути не всі речі взагалі, а лише ті з них, які в природі є обмеженими, і саме тому припущенням ідеї визнається певна їх нестача.

Як підтвердження цього висновку автор наводить первинні способи набуття власності – окупація (захоплення) предмета та обробка (витрачена людська пра-

ця). Окупація як боротьба за речі можлива, якщо ця річ є дефіцитною чи взагалі одиничною, і така рідкість речей становить основу інтересу до власності. До здобутої речі відразу ж застосовується праця, і саме захоплення та праця, на думку М. Алексєєва, в праві народу були першими титулами власності [3, с. 353].

Проте особа, яка заволоділа річчю, не є відмежованою від суспільства, а перебуває з його членами в певних відносинах, і саме такими є всезагальні (абсолютні) відносини, які являють собою суспільні зв'язки, що об'єднують усіх узагалі і передбачають суспільне ціле [3, с. 358]. Саме як типовий приклад усезагальних правовідносин автор наводить власність як соціальні відносини всезагальної природи, – обставину, яка входить до сутності власності, але далеко не завжди досягає свідомості людей.

Література

1. Нерсесянц В. С. Философия права : учеб. для вузов / Нерсесянц В. С. – М. : Изд. группа Инфра М – Норма, 1967. – 652 с.
2. Локк Дж. Избранные философские произведения : в 2 т. Т. 2. / Локк Дж. – М. : Знание, 1988. – 485 с.
3. Исупов К. Русская философия собственности XV-XX вв / К. Исупов, И. Савкин. – СПб : СП Ганза, 1963. – 512 с.
4. Гражданское право : [учеб.] в 2 т. Т. 1 / [отв. ред. Е. А. Суханов]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : БЕК, 168. – 816 с.
5. Скловский К. И. Собственность в гражданском праве : учеб.-практ. пособ. / Скловский К. И. – 2-е изд. – М. : Дело, 2000. – 512 с.
6. Цивільне право України. Ч. 1 : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти / [Ч. Н. Азімов, М. М. Сібільов, В. І. Борисова та ін.] ; за ред. Ч. Н. Азімова, С. Н. Приступи, В. М. Ігнатенка. – Х. : Право, 2000. – 368 с.

Надійшла до редколегії 17.06.2009

Анотації

Автор статті аналізує і класифікує основні позиції вчених стосовно теорій права власності. Визначення домінуючої теорії права власності дозволяє визначити перспективи розвитку сучасного законодавства.

Автор статьи анализирует и классифицирует позиции ученых относительно теорий права собственности. Определение доминирующей теории права собственности позволяет определить перспективы развития современного законодательства.

The author of the article analyses and classifies the positions taught comparatively theory of ownership. The determination to dominant theory of ownership allows defining the prospect of the development of modern legislation.